

Research Paper

वैदर्भीयांचा अभिमानास्पद सांस्कृतिक ठेवा

प्रा. डॉ. ए. एन. फरपट

(इतिहास विभाग प्रमुख)

वर्धमान नगर रिंग रोड कौलखेड

अकोला मो. : ९४२०८४०५१५

प्रस्तावना :-

विदर्भाचा प्रदेश भारतीय भूप्रदेशात अगदी मध्यवर्ती भागात वसला आहे. प्राचीन काळात हा प्रदेश दंडकारण्याचा उत्तर भाग होता. त्यामुळे दक्षिण भारताचे प्रवेशद्वार म्हणून उत्तरेकडून आलेल्या आर्यांनी सर्व प्रथम विदर्भाच्या भूमितीतच प्रवेश केला. विद्यपर्वत ओलांडून दक्षिणेत येणारा पहिला आर्य 'अगस्ती ऋषी' होय. त्यानंतर दक्षिणेचा प्रदेश आर्यांच्या वसाहतीसाठी खुला झाला. विदर्भात राज्य करणाऱ्या राजघराण्यांचे भरत खंडातील पराक्रमी राजघराण्यांशी वैवाहिक संबंध होते. अगस्तीची पत्नी लोपामुद्रा अजाची - इंद्रमती श्रीकृष्णाची - रुक्मिणी नलाची - दमयंती व मध्ययुगीन कालखंडातील हिंदवी स्वराज्य संस्थापक छत्रपती शिवरायांच्या मातोश्री राष्ट्रमाता जिजाऊं साहेब ह्या सर्व वैदर्भीय राजकन्या होत. ज्यांनी अनेक पराक्रमी नृपतींना जन्म दिला. वैदर्भीय राजकन्या ज्या प्रमाणे अगदी पौराणिक काळापासून स्वाभिमानाचा विषय ठरला आहे. त्याचप्रमाणे विदर्भाचा सांस्कृतिक ठेवा मुध्या अभिमानास्पद विषय आहे.

अगदी प्राचीन काळापासून विदर्भाची भूमिती सूलमसुफलमहोती. विदर्भ केवळ आर्थिकच नव्हे तर सांस्कृतिक दृष्ट्यासुध्या संपन्न प्रदेश होता.

अगदी प्राचीन काळापासून विदर्भ हा महाराष्ट्राचा सांस्कृतिकदृष्ट्या अविभाज्य घटक आहे त्यामुळे दोन्ही विभागातील परंपरा प्रामुख्याने समान दिसतात. आद्य मराठी कवी आणि लेखक मुकुंदराज यांनी १२ व्या शतकात 'विवेकसिंधू' ची रचना केली ते नागपूर जिल्ह्यातील अंभोऱ्याचे प्राचीन नाव अंबानगरी असे आहे. अंबानगरी हे वैनगंगेच्या काठी वसलेले असून या ठिकाणी कन्हान वैनगंगा आणि अंबा या तीन नद्यांचा संगम आहे. येथील एका टेकडीवर महादेवाचे एक हेमांडपंथी मंदिर असून टेकडीच्या पायथ्याशी हरिनाथाची समाधी आहे. हरिनाथ हे मुकुंदराजाच्या गुरूचे गुरू होत. ऋग्वेदाचे दुसरे मंडळ रचणारे ग्लिसमद हे यवतमाळ जिल्ह्यातील कळंबचे होत.

विदर्भातील दुसरा एक महत्त्वपूर्ण लेखक म्हणजे श्रीपती होय साधरणतः मुकुंदराजच्या काळातच झालेला श्रीपती वुलढाणा जिल्ह्यातील मलकापूर जवळील रोहिणखेड्या रहिवासी होता. एक प्रसिध्द लेखक म्हणून त्याची ख्याती होती. मराठी भाषेमध्ये वैज्ञानिक विषयावर पहिले पुस्तक 'ज्योतिष रत्नमाला' हे त्यांनीच लिहिले आहे. विदर्भ हा प्रदेश महानुभाव संप्रदायाचे एक मध्यवर्ती ठिकाण होते. गोविंदप्रभू आणि चक्रधरस्वामी यांच्या प्रचाराचे प्रमुख केंद्र या ठिकाणी राहिले आहे.

देवगीरीच्या यादवांच्या काळात अमरावती जवळील अचलपूर हे महत्त्वपूर्ण राजकीय केंद्र होते. देवगीरीच्या राजाच्या अधिपत्याखाली काम करणारे 'दारन' नावाचे अधिकारी या प्रदेशात शासन करीत होते. यादवांनी या प्रदेशावर ताबा मिळविला आणि अकोला अचलपूर वाशिटिकळी रामटेक खोलेश्वर येथे अग्रहारांची स्थापना केली होती. (अग्रहार म्हणजे शिक्षणाची ब्राह्मणी स्थळे).

यादवांच्या नंतर विदर्भात मुस्लिम राजवटीचा आरंभ झाला. हिंदू संत आणि सुफी संत परस्पर सहजीवनातून या भागात धार्मिक प्रबोधन करीत असत. लोकांसमोर धार्मिक आणि सामाजिक दृष्टीकोन मांडून या संपायांनी समाजजागृती केली.

तत्कालीन यवतमाळ जिल्ह्यातील माहूर हे त्याकाळी विविध पंथीयांचे एक प्रसिध्द धार्मिक स्थळ होते. विविध पंथीय संत या ठिकाणी एकत्र येत असत. या शिवाय वाशिम जिल्ह्यातील कारंजा लाड सुध्या दत्त संप्रदायाचे धार्मिक केंद्र म्हणून उदयाला आले होते. दत्त संप्रदायाचे अनुयायीत्व स्वीकारणाऱ्या अनुयायांनी मुस्लिमांसमोर किंवा यवनांसमोर मान झुकवू नये अशी शपथ त्यांना घ्यावी लागत होती.

श्री. समर्थ रामदास स्वामी यांनी वाळापुरला भेट दिल्याचे अनेक

पुरावे मिळतात. त्यांनी आपले अनेक शिष्य विदर्भात पाठविले होते. कारंजा अंजनगांव सुर्जी रामदास स्वामींनी मठांची स्थापना केली होती तर त्यांच्या शिष्यांनी विदर्भातील अनेक ठिकाणी रामदासी मठ स्थापन केले होते. गुरूनानक यांचे पुत्र चंद्राचार्य रामदास स्वामींच्या संपर्कात आले असता त्यांच्या पासून प्रेरणा घेऊन चंद्राचार्यांनी उदासी पंथाची स्थापना केली होती. रामदास स्वामी सुध्या उदासी रामदास या नावाने ओळखले जात होते. माहूर हे उदासी पंथाचे एक महत्त्वपूर्ण केंद्र होते. तसेच एक केंद्र चिखली जिल्हा वुलढाणा येथे होते. प्रामुख्याने उदासी रामदास पंथ लष्करी स्वरूपाचा होता. शरीर सौष्ट्यावर भर देऊन त्यासाठी आखाड्याची स्थापना करणे व आपले हिंदुत्व टिकविणे हे या पंथाचे ध्येय होते. विदर्भातील बहुसंख्य देशपांडे देशमुख पाटील जहांगिरदार यांचा रामदासी तत्त्वज्ञानावर विश्वास होता. जरी ते मुस्लिम राज्यात नोकरीला होते तरी त्यांना अनेक हिंदू संतांना मदत करून त्यांचे रक्षण केले एवढेच नव्हे तर मुस्लिम राजवटीच्या काळात सुध्या य संतांच्या कामगिरीमुळे विदर्भाने आपले स्वतंत्र अस्तित्व आणि अस्मिता कायम राखली.

विदर्भात प्रामुख्याने कवीराचे अनुयायी मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. एकंदरीत विदर्भामध्ये उदासी शिखर कवीर महानुभाव नाथ संप्रदाय दत्तसंप्रदाय वीरशैव पंथ या अशा विविध संप्रदायांमध्ये परस्पर समन्वय होता हे आवर्जून नमूद करावे लागेल.

साखरखेडा वाळापूर रिसोड आणि पंचगव्हाणे ही सर्व वीर शैव पंथाची विदर्भातील केंद्रे होत. या पंथाचे लिंगायत संत आप्पास्वामी यांच्या संपर्कात मुघल सम्राट औरंगजेव आला असता आप्पास्वामींच्या धार्मिक कार्याने प्रभावित होऊन त्याने या पंथाच्या त्यागमय गीतावद्दल प्रशंसोद्गार काढले होते. या पंथाच्या विविध संतांनी हिंदू क्रांतीवादी दृष्टीकोन ठेवून संयमी व त्यागी जीवनाचा आदर्श सर्व सामान्य माणसांसमोर ठेवला.

हिंदूचे संत व मुस्लिमांचे फकीर यांच्यात परस्पर समन्वय होता. उमरा येथील मियाँ महाराज अनेक हिंदूसाठी आदरणीय होते. तसाच प्रकार नागपुरच्या ताजुद्दिनवावांच्या संदर्भात होता. त्यांना नागपुरकर भोसल्यांनी आश्रय दिला होता. हिंदू आणि मुस्लिम संयुक्तरित्या त्यांचा 'उरूस' साजरा करीत असत.

इंग्रजांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व राखून व आपला वंश श्रेष्ठत्वाचा दंभ जोपासल्यामुळे हिंदू व मुस्लिम या दोन्ही संतांना या काळात संयुक्त लढयाची आवश्यकता जाणविली होती. त्यामुळेच त्यांच्यात एकोप्याची भावना उदयास येऊन त्यांनी आपला धर्म व संस्कृती धोक्यात आली असून तीच्या संरक्षणासाठी दोन्ही धर्मातील संतांनी एकाच झेंड्याखाली लोक चळवळ उभारली पाहिजे अशी आवश्यकता प्रतिपादिली होती. इ.स. १८५७ च्या वंडाच्या काळात कधी नव्हे

Please cite this Article as : प्रा. डॉ. ए. एन. फरपट, वैदर्भीयांचा अभिमानास्पद सांस्कृतिक ठेवा : Golden Research Thoughts (March ; 2012)

ते हिंदू मुस्लिम ऐक्य इंगजांना दिसून आले .

इ.स.१८५७ चे बंड हा त्याच घडामोडींचा दृष्य परिणाम होता .
इ.स.१८५७ च्या बंडानंतर इंगजांच्या भयावह कौर्यांमुळे अनेक भूमिगत कांतीकारकांनी जीव वाचविण्यासाठी दक्षिण भारतातील वहाडच्या प्रदेशात आश्रय घेतला होता . कारम वहाडचा प्रदेश त्यावेळी निजाम सार्वभिमत्वाखाली होता .

१८५७ बंडानंतर वहाडातील विविध धार्मिक केंद्रातून अनेक संत एकाच वेळी उदयास आल्याचे दिसून येते . अर्थात यातील बहुतांश संत १८५७ च्या बंडातील भूमिगत कांतीकारक होते . दारुदा येथील संत वैरागी बाबा (रंगो बापूजी गुप्ते ?) दिगसचे स्वामी ब्रम्हानंद अमरावतीचे विठ्ठलगिरी बुवा व स्वामी नित्यानंद हे १८५७ च्या उठावातील कांतीकारक होते .

१८५७ च्या उठावात लढून पराभूत झालेले कांतीकारक पुढील काळात साधुसंन्याशी म्हणून ख्यातनामा झाले होते . केंद्रीय गुप्तचर विभागाचे हिंदुस्थानातील साधुसंन्यासी मंडळीविषयी एक विस्तृत टिपण तयार करून ते सर्व प्रांतातील गुप्तचरांच्या आणि अन्य पोलिस अधिकाऱ्यांच्या माहितीसाठी पाठविले होते .

इंग्रज राज्यकर्त्यांना या साधुवैराग्यांवर नजर ठेवणे आवश्यक वाटत होते . राजकीय उलाढालीत सहभागी असलेल्या असंख्य साधुवैराग्यांच्या कार्या कडे मात्र अद्याप अभ्यासकांचे लक्ष गेलेले दिसत नाही .

सारांश :

पौराणिक काळापासून विदर्भाचा प्रदेश सुजलाम सुफलाम म्हणून प्रसिद्धीच्या झोतात होता . ब्रिटीश काळातसुद्धा इतर प्रदेशांच्या तुलनेत विदर्भाचा प्रदेश संपन्न होता . भरत खंडातील पराकामी राजघराण्याशी वैदर्भिय राजांचे वैवाहिक संबंध होते . यावरून विदर्भातील राजवंश प्रतिष्ठीत समजल्या जात असावा . विदर्भातील विद्वान साहित्यिक कवी साहित्यविकासातील विदर्भाचे योगदान दर्शवितात . येथील प्रसिद्ध हिंदू संतांनी मुस्लिम शासकांना सुद्धा प्रभावित केले होते . विदर्भातील विविध संप्रदायांनी हिंदू मुस्लिम ऐक्याची मुहूर्त मेढ रोवली होती . १८५७ च्या बंडामध्ये विदर्भाचा सहभाग होता हे यावरून स्पष्ट होते . विदर्भाची भूमि कांतीकारकांचे आश्रयस्थान होती .

संदर्भ :

१. काळे या .मा. : व-हाडचा इतिहास प्रकाशक : यादव माधव पांडे बुलढाणा १९२७ .
२. साप्ताहिक व-हाड समाचार (वृत्तपत्र) अंक दि . २४ मार्च १९०२ (राष्ट्रीय अभिलेखागार नवी दिल्ली .) .
३. देशपांडे यरबु . : निवडक निबंध मध्यप्रांत संशोधन मंडळ नागपूर १९४९ .
४. नरसिंह सरस्वती श्रीगुरु चरित्र अध्याय ५० वा .
५. सातवळेकर एस .डी. (संपा) : 'पुरुषार्थ' मासिक प्रकाशक : स्वाध्याय मंडळ परळी १९४२ .
६. फडके य .दि . : लोकमान्य टिळक आणि कांतीकारक श्री विद्या प्रकाशन २५० शनिवार पेठ पुणे ३० द्वितीय आवृत्ती १ फेब्रुवारी २००० .
७. Govt. of Bombay, : Source material, A History of Freedom movement in india, Vol.2, (1885-1920), Published in 1958.
८. Joshi, P.L., : Political ideas and leadership in Vidharbha, Published in 1980.

